

Egy lelet nyomában

Tóth Zsuzsanna

A kötetstörténet számára szenzációs lelet került elő 2017-ben a Budai Vigadó felújításakor végzett ásatáson, képét Benda Judit, az ásató régész közölte (1. kép).¹ A tanulmányban verőtőnek, ötvös próbabélyegzőnek meghatározott tárgy ábrája ismerősnek tűnt. Könyvkötések díszítésénél használt egyes bélyegzőről van szó, melynek lenyomatát az OSZK történeti kötésein végzett felmérési anyagban sikerült is azonosítani Temesvári Pelbárt egy prédikációs kötetén. A kötet 2014-ben, a Központi Antikváriumból, vétel útján került az OSZK-ba.²

1. kép. A bélyegző szemből és oldalról, hossza: 6,8 cm, Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 2018.92.18.1, Tihanyi Bence felvétele

¹ Benda Judit: A kúszólevél nyomában. Budai ötvösműhelyek és egy 15. századi műhely leletei. In Cseh Fruzsina – Kis Viktória – Szulovszky János (szerk.): *A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések*. ELKH BTK, 2021, 89–103.

² Temesvári Pelbárt: *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Temeswar divi ordinis sancti Francisci de tempore*. 1509 [Lugduni], MNMCK OSZK RMK III. 161/3.

2. kép. Ma is használatos egyesbélyegző, szintén nyél nélkül

Benda Judit közlése szerint a szerszámot szórványleletként, szemétdömbben találták, a Budai Vigadó előtti ásatáson, földbe kerülését az 1490-es évekre becsülték. Anyaga bronz, ami megerősíti a szerszám újabb meghatározását, mert nemcsak formájában, hanem anyagában is megegyezik a ma is használatos könyvkötő bélyegzőkével, de verőtőnek nem felelt volna meg. Tehát a szerszámlelet egy nyelét vesztett, a könyvkötések díszítésénél használt egyesbélyegző. A hiányzó nyél, hasonlóan a maiakéhoz, minden bizonnyal fából készült, ami szigetelésül szolgált a meleg ellen és megfelelő fogást biztosított, a bélyegző használatakor ugyanis fémrészét felmelegítve nyomták a bőrbe (2. kép).

A Temesvári Pelbárt-köteten lévő bélyegzőlenyomat felismerése után a szerszám azonosítása a Benda Judittól kapott szerszámlenyomat alapján vált lehetővé (3. kép).³

3. kép. A bélyegző lenyomata

³ Szerző köszöni, hogy Benda Judit a tárgy fényképét és lenyomatát rendelkezésére bocsátotta.

4. kép. Két peltalevel az MNMKK OSZK Cod. Lat. 160 jelzetű corvina kötésén. Curtinus Rufus: *De gestis Alexandri Magni*, 1467, kötés 1480-as évek vége

5. kép. Gótikus szegélydísz ösnyomtatvány kötésén. MNMKK OSZK Inc. 799, Velence, 1480

6. kép. A motívum a fehérvári koronázóbazilika függőbordadíszén

Rajzának és méretének egyezése bizonyítja, hogy a könyv kötésének díszítése ezzel a szerszámmal történt. Jelentőségét tovább növeli, hogy eddig sem a budai könyvkötőműhelyekből, sem más magyarországi könyvkötőműhelyből nem ismertünk ebből a korból fennmaradt bélyegzőt.

A kötések díszítésük alapján történő felosztásával két kötéstörténeti alappú foglalkozik. Koroknay Éva könyvében⁴ 327 magyar reneszánsz kötést dolgozott fel, Rozsondai Marianne átfogó, a magyar kötések tartalmzó művében⁵ leírásait bélyegző táblázatokkal egészítette

⁴ Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Művészettörténeti Füzetek 6. Budapest, 1973, Akadémiai Kiadó.

⁵ Rozsondai Marianne: *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*. Budapest, 2019, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és

ki. Mindkét kötetben megjelenik az ásatásból előkerült bélyegző motívuma. Koroknay a motívumot oszlopfőre helyezett kettős peltalevelnek nevezte, Rozsondai ezt rövidítve, csak kettős peltalevelnek. Megnevezésében a corvinák díszítésénél használt egyik motívum a peltalevel (4. kép) köszön vissza, ami hasonlít az egyesbélyegzőn megjelenő „szárnyakra”. Feltehető, hogy a motívum inkább eredeztethető a gótikus szegélydíszítésekből (5. kép), ami ahogy a jelenlegi kutatás is rámutat, nemcsak a kötéseken, hanem építészeti formákon is megjelenik (6. kép).⁶

Az 1400-as évek végén, az 1500-as évek elején a kötések díszítésére még nagyrészt a lelethez hasonló egyesbélyegzőket használtak. Európában ekkor történik a könyvkötések stílusváltása, az Alpoktól északra leginkább a gótikus kötések voltak még divatban, délre pedig a reneszánsz stílusú kötések hódítottak. Magyarországon a történelmi kapcsolatok okán mindkét típus kötései készültek, az új stílusú reneszánsz kötések a királyi udvarban és annak kisugárzási körében keletkeztek. Az Itália felől érkező, a corvinákon⁷ kiteljesedő hatás nemcsak a centrális elrendezésben, hanem új, reneszánsz motívumok terjedésében és az aranyozás technikájának megjelenésében is szerepet játszott. Az, hogy a kialakuló és léte során folytonosan alakuló magyar reneszánsz kötéstípust milyen mértékű hatások érték, határozta meg a kötések díszítését, díszítőmotívumait. Megfigyelhető, hogy a típus korábbi, kb. 1500-ig készült kötésein több, a corvinákon is megjelenő, itáliai eredetű motívumot látunk, mint például a fonatmintákat, peltalevelet, tulipánt, kettős köröket, míg az 1500 után készült kötéseken ezek használata némileg visszaszorul és gyakoribbá válnak a rácsminták, az akantuszos palmetták, az összetett rozetták, a kehelyvirág, a gránátalmavirág, de eközben még megmaradnak a gótikus nagyrozetták is. Hasonlóképp számíthatott nemcsak a készítésük ideje, hanem az udvar közelsége vagy távolsága is. A nagyobb távolság akár fizikai, akár rangbéli, több, gótikus kötésekről ismert elemet jelentett, még ha reneszánsz átdolgozásban is. Annak ellenére, hogy a kötéseken megjelenő motívumok egy része gótikus, másik része reneszánsz, összességük jól elkülöníthető, a magyar reneszánszra jellemző, egységes stílussá olvadó bélyegzőcsoportot alkot.

Temesvári Pelbárt 1509-ben Lyonban kiadott művének kötése, amelyen a tanulmány tárgyát képező bélyegző

Információs Központ - Kossuth Kiadó. https://real.mtak.hu/103023/1/magyar_konyvkotes.pdf (2025. 01. 22.).

⁶ Ha Koroknay Éva értelmezését vesszük alapul, akkor szárnyakkal felfelé a konzolon vagy oszlopfőn ülve, de a motívum legtöbb helyen a kompozícióban fordítva, szárnyakkal lefelé, vagy keret felé fordulva látszik.

⁷ Tóth Zsuzsanna: Corvina-kötések az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében. / *Legături de cărți tip corvina în colecția Bibliotecii Naționale Széchényi. Isis – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek / Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania* 19, szerk. Kovács Petronella, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2019, 7–18 / 125–130. https://epa.oszk.hu/00400/00402/00018/pdf/EPA00402_ISIS_2019_007-018.pdf (2025. 01. 20.).

Vilcsek Andrea: A corvin-kötések díszítésének általános jellemzői. *Bibliotheca Corvina Virtualis*. <https://corvina.hu/hu/a-corvinakrol/tor-net/konyvkotes/> (2025. 01. 20.).

7. kép. Temesvári Pelbárt: *Sermones Pomerii de tempore*, [Lugduni], 1509, MNMKK OSZK RMK III. 161/3. A kopott kötés díszítésének felépítése jobban megfigyelhető a 15. kép első rajzán

lenyomata feltűnt, szintén a magyar reneszánsz kötésekhez tartozik (7. kép). Ennek megfelelően vaknyomásos díszítésére jellemző a reneszánsz centrális elrendezés és a díszítés keretekkel kialakított szerkezete (7., 16. kép). A reneszánsz kötéstípussal egyidőben jelennek meg azok a görgetők is, amelyek szélesebb nyomófelületükkel már alkalmasak voltak a keretek mintáival való kitöltésére, jelentősen meggyorsítva a kötések díszítését (8. kép). Ennek ellenére a görgető használata a magyar reneszánsz kötések ritkaságzámba megy. A keretek kitöltését, mint ebben az esetben is, sűrűn egymás mellé nyomott egyesbélyegzőkkel végezték, néhány motívumnál oly módon, hogy a bélyegzők kifutó mintája az illesztésnél újabb mintává

8. kép. Léniazáshoz, a keretek kialakításához ma is használt görgető, széles, díszített élű változatával ismétlődő motívumsort nyomhattak a bőrbe

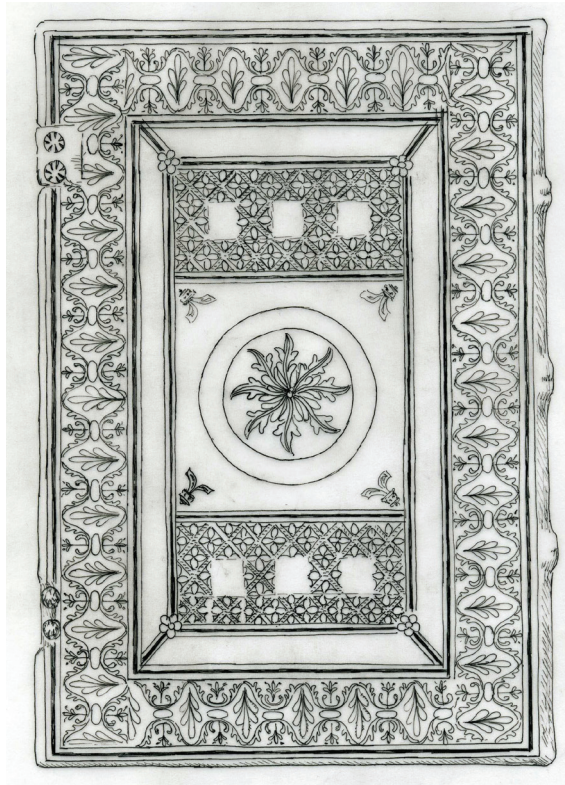
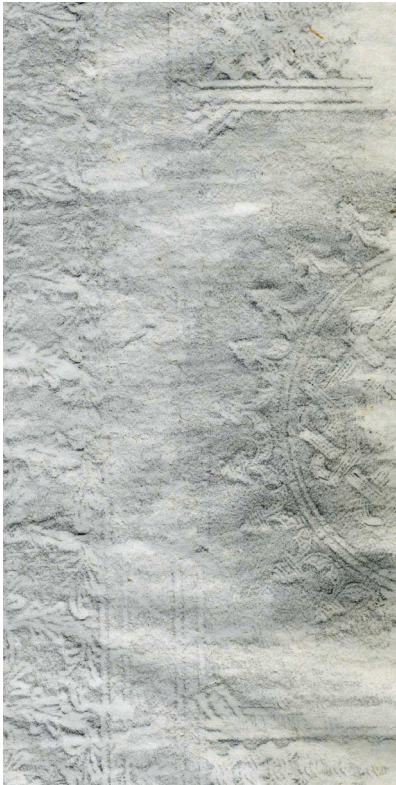
9. kép. A Temesvári Pelbárt-köteten lévő bélyegzők, Rozsondai Marianne elnevezése nyomán:

1. összetett fonadék, 2. nagyobb négyszöges rácsdísz, 3. körbe foglalt rozetta, 4. gótikus levél, 5. csillag, 6. kettős peltalevél (az ásatáson megtalált szerszám lenyomata)

olvadjon össze.⁸ A kötések díszítését alkotó keretsávokat legtöbbször váltakozva töltötték ki vagy hagyták üresen. A keretek száma a kötés méretével növekszik. Az általuk bezárt közepmezőt gyakran díszítették körmotívummal, közepére nyomott bélyegzőcsoporttal vagy hangsúlyos bélyegzővel, mint ebben az esetben is. A kötésen hat bélyegző használata figyelhető meg, sajnos a gerincbőr hiánya miatt a gerinc díszítőelemeiről nem maradt fenn adat (9. kép). Ez jelenthet hiányzó bélyegzőt is, mert a magyar reneszánsz kötések gerincmezőit a táblákhoz hasonlóan vaknyomással díszítették. Az egyes mezők díszítése lehet különböző, és bélyegzői is eltérhetnek a táblákon megjelenőektől. A kötetet Rozsondai Marianne az Erasmus-I csoportba⁹ sorolta, Koroknay Éva még nem ismerhette.

⁸ Ilyen a 10.2. és a 15.1. képen a közepmező alatti és feletti sávot kitöltő rácsminta, aminek négyzet alakú bélyegzőjét egy X tölti ki és az átlók közötti minta rombuszá és stilizált virágfejjé áll össze. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 8.2. képen az akantuszos, palmattás díszítésen.

⁹ Rozsondai 2019. 238–239. Erasmus-I csoport 28.4. tétel. A csoportok megnevezését Koroknay Éva adta, a csoportok egy-egy meghatározó kötete alapján, Rozsondai Marianne az elnevezéseket megtartotta, a csoportokat némileg módosította.

10. kép. Levonat az 1478-ban kiadott, Inc. 285 jelzetű könyv kötésének részletéről a kettős peltalevelekkel, Pozsony, Univerzitiná Knížnica

11. kép. A díszítés kialakításának sematikus rajza, a Velencében 1499-ben kiadott, Inc. 55 jelzetű könyvről, Pozsony, Univerzitiná Knížnica, Koroknay 32. képe alapján, (jegyzék 33)

Tovább forgatva a szakirodalmat és kutatva az OSZK kötési között, a szerszám lenyomata további három kötésen is felbukkant. Két kötés Koroknay Éva könyvének fotóin tűnt fel, a Seneca csoport kötési között. Ma mindkét könyv Pozsonyban az Univerzitiná Knížnica tulajdonában van. Ezekről a jelen kutatás számára Lauf Judit készített levonatot, ami összevethető volt, és egyezett a kettős peltalevél bélyegzőlenyomatával.¹⁰

Egyikük¹¹ kötésén a középmezőt nagyobb méretű, három vonallal rajzolt kör díszíti, melynek belsejét szimmetrikus fonatmintával töltötték ki, a kettős peltalevek a kör külső ívén rendeződnek sorba. Kereteit fonatszerűen összeállított levélmotívummal¹² és fonatmintával töltötték ki (10. kép).

A másik kötésen¹³ a középmező alatti és feletti sávot rácsminta tölti ki, az előző kötet keretében lévő levélmotívum pedig sugarasan elrendezve a központi kört díszíti. A kettős peltalevél a középmező sarkaiban, középre fordulva kapott helyet. A kötés külső keretét az egyik leggyakoribb motívum, az akantuszos palmetta tölti ki (11. kép). A motívum az egyik legkedveltebb, a magyar reneszánsz kötések díszei között számtalan variációban jelenik meg.

(Közülük kettő a 17. képen látható.) A kötés kézbevétele nélkül is látszik, hogy szíjait két, csillagfejű szög rögzíti, ami négyponos záródással, az Alpoktól délre készült itáliai reneszánsz kötések sajátja, de ezen a könyvön a szíjak csak két ponton a hosszszélesen zárják a könyvet. A kétponos előtáblára záródás az Alpoktól északra terjedt el. Ez és a szíj rögzítésének módja szép példáját adja a két kötéstípus vegyülésének.

A harmadik kötet az OSZK ősnymotatványai¹⁴ közül került elő (12. kép). Ez egy esztergomi misekönyv, kompozíciója hasonlít a Pozsonyban őrzött Inc. 55-höz, de tábláján a középső, koncentrikus körök üresen maradtak. Különlegessége a könyvnek, hogy díszítése aranyozott, míg a másik három kettős peltalevéllel díszített kötet, a magyar reneszánsz kötések túlnyomó többségéhez hasonlóan, vaknyomással díszített. A misekönyvön pont a kettős peltalevek csoportjait és a körülöttük futó keret léniáját aranyozták. Sérült borításán az aranyozott díszítés alig kivehető, de a róla készített rajz jól szemlélteti az eredeti kompozíciót. A díszítés talán a könyv kis mérete miatt csak három bélyegzővel készült. A köteten egykor sarok- és középvérlet is volt, feltehetően már előre eltervezetten¹⁵, mert a tábla közepén a körmotívumot nem töltötték ki. A gerincbőr, díszítésével egyetemben erről a kötetről is hiányzik.

¹⁰ A kötések helyszíni felmérése a közeljövőben talán megtörténhet.

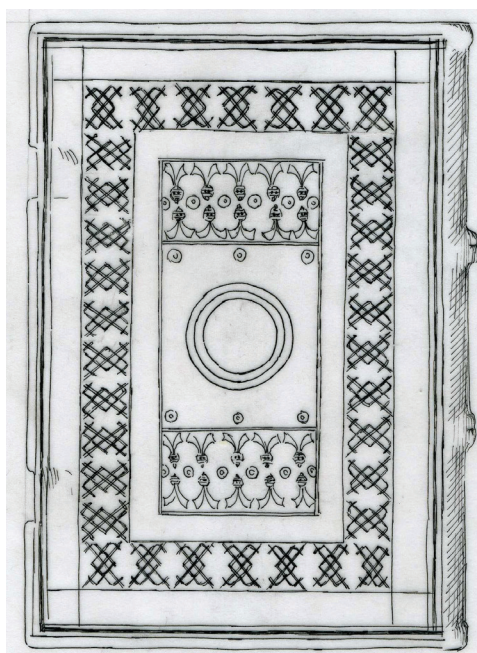
¹¹ Seneca, Lucius Annaeus: *Opera philosophica. Epistolae*. Tarvisii, 1478. Őrzési helye: Pozsony, Univerzitiná Knížnica, Inc. 285. Koroknay 1973. jegyzék 49., 12. kép.

¹² Ugyanez a levélmotívum jelenik meg az MNMCK OSZK Ant. 3029 jelzetű könyv kötésén, lásd lejjebb.

¹³ Mediavilla, Richardus de: *Commentum super quarto libro Sententiarum*. Venetiis, 1499. Őrzési helye: Pozsony, Univerzitiná Knížnica, Inc. 55. Koroknay 1973. 33. tétel.

¹⁴ *Missale Strigoniense*. Nürnberg, 1498. MNMCK OSZK Inc. 1196, kiadója Theobald Feger budai könyvkereskedő-kiadó.

¹⁵ Azt, hogy veretek kerülnek a kötésre ritkán vették figyelembe a könyvkötés során, ezért legtöbbször a veretek alatt is díszítést találunk, pedig a veretek túlnyomó többsége a kötés egyik utolsó lépéseként, de még az előzők leragasztása előtt került a könyvekre. A kötésbőrön fennmaradt a veretek lenyomata és a rögzítőszegek által ütött lyukak.

1

2

3

12. kép. 1. A *Missale Strigoniense* háttáblája, 2. díszítésének rajza, 3. a kötés részlete az aranyozott kettős peltalevéllal, Nürnberg, 1498. MNMKK OSZK Inc. 1196

13. kép. A Philostratus-corvina kötésén futó fonatminta, a nyomás mélységét kék festékkel töltötték fel, aminek túlnyomó többsége kipergett

14. kép. Fonatminta az esztergomi misekönyv kötéstábláján

Az esztergomi misekönyvön a régészeti leleten látható kettős peltalevélen kívül megjelenik egy olyan egyszerűbb fonatminta, amiről még szót kell ejtenünk, mert ez a motívum, az Ulászló számára bekötött kódex, a Philostratus-corvina¹⁶ borítóbőréen is feltűnik, szintén kettőskörök-

kel és az akantuszos palmettás motívummal egyetemben (13–14. kép). Mind a motívumok, mind az aranyozás megjelenése a királyi udvarhoz való közelséget jelenti

¹⁶ A Philostratus-corvinát még Mátyás számára készítették, de befejezésére és bekötésére már Mátyás halála után került sor, a könyv ún. Ulászló

kötésben van. Ezekre jellemző, hogy bélyegzőinek túlnyomó részét újrametszett corvina bélyegzők alkotják. (A corvina bélyegzők Mátyás halála után nem tűntek fel más kötésekben), MNMKK OSZK Cod. Lat. 417, Philostratus: *Heroica, Imagines, De vitis sophistarum, Epistolae*. <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat417-hu/> (2025. 01. 21.).

15. kép. A Philostratus-corvina miniatúráján, a mellvéden, a magyar reneszánsz kötéseken nagyon kedvelt akantuszos palmettás motívum jelenik meg, amelynek nagyon hasonló változatait a 17. képen bélyegzőlenyomatként láthatjuk

vagy jelenthetné, ugyanis a fonatminta a látszat ellenére nem egyezik a két kötésen¹⁷, mert az esztergomi misekönyv borításán kirajzolódó fonatminta sodratának lefutása ellentétes a Philostratus-corvinán lévővel. (Ebben az esetben, mint az a cérnáknál megfigyelhető, a sodrat lefutásának iránya a lenyomat forgatásával nem változik.)

A Philostratus-corvina egyik miniatúráján pedig a jellegzetes, akantuszos palmettás indamotívum építészeti elemként bukkan fel¹⁸ (15. kép), és ugyanezt a motívumot láthatjuk Mátyás erlangeni Bibliájának festett aranyozott metszésein is.¹⁹ A motívum megjelenése apró, de újabb bizonyítéka mindkét kötet feltételezett magyarországi készítésének, illetve kötésének.

A magyar reneszánsz kötések készítése helyének és műhelyének pontos meghatározása szinte lehetetlen feladat. Koroknay Éva 20 csoportba sorolta a magyar reneszánsz kötések, ami a bélyegzők alapján reálisnak tűnik. Rozsondai Marianne a Koroknay által kialakított csoportokat követve, kevesebb kötéssel dolgozva, de újabbakat is bevonva, némileg módosítva a csoportokat, bélyegzőtáblázatokat állított össze, a csoportok száma azonban nem csökkent.²⁰ A táblázatokban a kettős peltalevél motívuma háromszor is szerepel. Az egyik bélyegző, a Lucas Coroniensis bélyegzői között 27/6-os számú, levonatának rajza eltér a bélyegzőjétől, ezért ennek bélyegzője nem egyezik a lelettel.²¹ A másik két levonat két táblázatban szerepel,

az egyik 28/8-as számmal az Erasmus-I csoportban jelenik meg az általunk emlegetett Temesvári kötetet is ide sorolva, a másik 13a/21 számmal a Lucanus csoportban. A két levonat mégis valószínű ugyanannak a szerszámnak a levonata. (A két Pozsonyban őrzött kötést pedig Koroknay a Seneca csoportba sorolja, Rozsondai könyvében az Inc. 285 a Lucanus csoportban szerepel, az Inc. 55 nem szerepel a kötetben.) Az eltérések a bélyegzők csoportba sorolásánál abból adódnak, hogy felmérés, csoportkialakítás során azonos vagy azonosnak tűnő bélyegzők több kötésen és így különböző csoportba sorolva is megjelennek. „Vándorlásuk” szinte feloldhatatlan. Magyarázhatja a kis, talán egyszemélyes műhelyek összeolvadása vagy szétválása, a közeli műhelyek közötti bélyegzőkölcsonzés és nem utolsósorban a pontatlan meghatározás. Az, hogy egy műhely hány bélyegzővel rendelkezhetett, nehéz meghatározni, de az egy-egy kötésen megjelenő bélyegzők kétségtelenül egy időben, egy helyen, ugyanabban a műhelyben voltak. Ha több kötés bélyegzőit vetjük egybe, találhatunk egyezést és eltérést is. Megegyezés szerint három bélyegző egyezése jelent azonos műhelyt, de néhány nagyon jellegzetes rajzú bélyegző megjelenése, mint pl. néhány nagyrozetta, jelenthet legalább reménybeli műhelyegyezést. Az azonosságok alapján egy-egy műhely szerszámkészlete újabb kötések bevonásával így bővíthet, végül ideális esetben kialakulhat a műhely bélyegzőkészlete. Ennek ismeretében olyan kötések is tartozhatnak egy műhelyhez, amelyeken nincs bélyegzőegyezés. Segíthet a díszítés kompozíciója, ami szintén utalhat azonos műhelyre, de mivel ez is szokás és divat volt, nem feltétlenül. Ilyen kompozíciós egyezést figyelhetünk meg az alább a díszítés felépítését szemléltető rajzokon (16. kép). Köztük csak két bélyegzőegyezést láthatunk, a központi rozettát és a körülötte, valamint a sarkokban megjelenő csillagokét, de összetartozásukat nemcsak összképük, hanem Rozsondai Marianne bélyegzőtáblázata is igazolja (28. számú, Erasmus-I csoport), amiben a több kötés alapján kialakított csoport bélyegzői között, egy kivételével, a két kötés összes bélyegzőjének lenyomatát fellelhetjük. A hiányzó bélyegző az Ant. 3029²² középmézeje alatti indamotívum. A hiány oka, hogy ezt a kötést még sem Rozsondai Marianne, sem Koroknai Éva nem ismerte.

A műhelyek bélyegzőkészletének meghatározását sok tényező nehezíti. Leginkább az, hogy az elkészült kötéseknek csak a töredéke maradt fenn, és a fennmaradtak is sok ország sok gyűjteményébe szóródtak szét, így amíg legalább digitálisan, jó minőségben nem hozzáférhetők, összevetésük rendkívül nehézkes, amit tovább nehezít, hogy a könyvtárak könyveiket nem kötésük, hanem tartalmuk alapján tartják nyilván. Ez alól csak néhány kiemelt kötés képez kivételt. Ezért a gyűjteményekben még sok ismeretlen és meghatározatlan kötés lappanghat. A következő nehézséget a bélyegzők azonosítása jelenti, mert a magyar reneszánsz kötéseken a kedvelt motívumok rendkívül sok rajzi variációban jelennek meg, két változat

¹⁷ A kettőskörök mérete és rajza sem egyezik meg, de maga a motívum is az itáliai reneszánsz és corvina kötések kedvelt díszje.

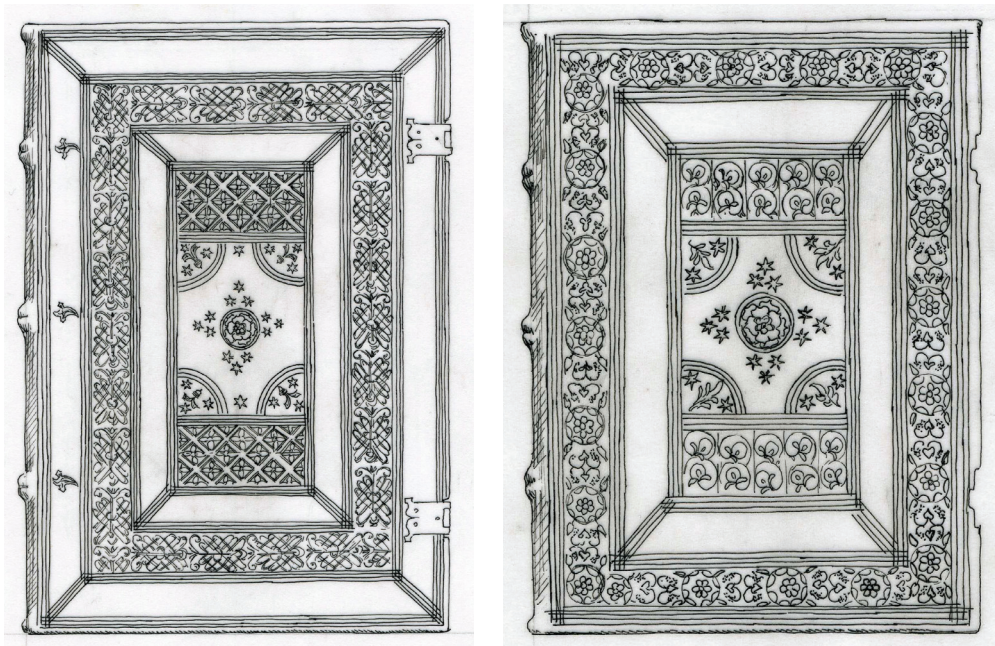
¹⁸ A Philostratus-corvina első levelének versoján, MNMKK OSZK Cod. Lat. 417.

¹⁹ Erlangen, Universitätsbibliothek Ms. 6 <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=ms6&lang=hu> (2025. 01. 21.).

²⁰ A Rozsondai Marianne által összeállított táblázatok száma növekedett, mert egyes csoportokat alcsoportokra bontott és egyes kötések bélyegzőit is külön táblázatban tárgyalja, megjegyezve, hogy egyes csoportok között átfedés van, vagy lehet. A táblázatokban a kötécsoportoknak nevük és számuk van, a per jellel jelölt számok pedig a bélyegző számát jelentik a táblázaton belül.

²¹ A bélyegző számai merevebbek, külső ívük hiányzik, vonala szinte egyenes.

²² MNMKK OSZK Ant. 3029, *Breviarium Romanum*. Venezia, 1508.

16. kép. A két kötet csak két bélyegzőben egyezik, de a táblák kompozíciója nagyon hasonló.

Balra: Lugduni, 1509, MNM-KK OSZK RMK III. 161/3. Jobbra: Venezia, 1508, MNM-KK OSZK Ant. 3029

17. kép. Az akantuszos-palmettás motívum két egymáshoz nagyon hasonló változata:

Balra: *Missale Strigoniense*, Venezia, 1513, Stephanus Heckel librarii Budensis, MNMKK OSZK RMK III. 161/3. Jobbra: Ambrosius Mediolanensis: *Opera omnia*, Basel, 1516, Adam Petri, impensis Johannis Koberger, MNMKK OSZK Ant. 1247

között sokszor alig észrevehető különbséggel, ami mégis mindenképp két szerszámot jelent. Erre példa az alábbi két eltérő akantuszos palmettamotívum, amiknek elkülönítése, ha kopottak lennének, szinte lehetetlen volna (17. kép). Sajnos a kopottság a magyar reneszánsz kötések nagy részére, hányatott sorsuk miatt, igen jellemző.

Az is bizonyítható, hogy egy-egy kedvelt motívum egy műhelyben, szinte azonos méretben, több példányban is jelen volt.²³

Hasonló a probléma a Temesvári-kötet kötésén látható nagyon jellegzetes, egyedinek tűnő fonatmintával, ami

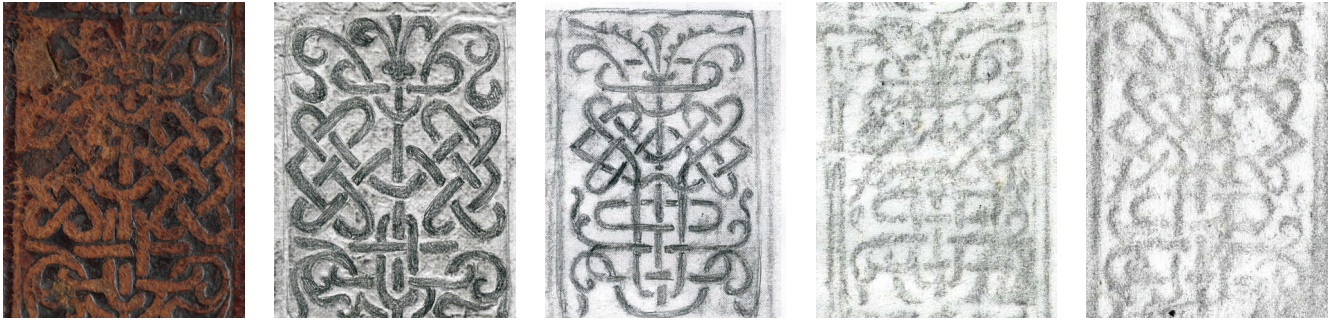
úgy tűnt megjelenik az EK Inc. 400-as²⁴ ösnyomtatvány kötésén is (19–20. kép). Mindkét lenyomat kopottas, de mivel ismétlődnek, rajzuk rekonstruálható. Méretükben szinte egyeznek, első ránézésre rajzilag is, sőt feltételezhető volt, hogy ez a bélyegző is a könnyen meghatározható egyedi formák közé tartozik. A két ábrát összevetve mégis sok apró rajzi eltérés fedezhető fel, tehát két különböző bélyegzőről, a fonatminta két variációjáról van szó (18. kép). Ebben az esetben a kötés többi bélyegzője sem egyezik egyik kettős peltalevéllel díszített könyv bélyegzőjével sem, így készítésük bizonyosra vehető, hogy más-más műhelyben történt (19. kép).

Ugyanezen a kötésen megjelenő, a középdísz két koncentrikus kör közötti sávját kitöltő bélyegző azonban tekinthető stilizált kettős peltalevélnek (19. kép). Felhasználása, a középmező kompozíciója pedig hasonlít az Inc. 285 jelzetű kötésre (10. kép).

A bélyegzők feltehetően a helyi divatnak, igényeknek megfelelően Budán vagy más magyar városokban

²³ Például a magyar reneszánsz kötések kedvelt akantuszos-palmettás motívuma a Lányi-kötések feltehetően egy műhelyben készült kötésein hat variációban, hat szerszámmal szerepelt. (A hetedikről azóta bebizonyosodott, hogy nem a csoport tagja.) Tóth Zsuzsanna: A Lányi-kódex kötéscsoport vizsgálatának eredményei. *A Csiki Székely Múzeum évkönyve X.*, Csiki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2014, 213–245.

²⁴ Hieronymus, Sofronius Eusebius: *Epistolae* pars I-II. Venezia, 1490, Bernardinus Benalis, EK Inc. 400. ELTE katalógus: <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000415274>; <http://hdl.handle.net/10831/107662> (2025. 01. 21.).

18. kép. A felvételen és a levonatokon alig elkülöníthető a két fonatminta, de rekonstrukciós rajzaik megmutatják a különbségeket. Az első két képen a MNMKG OSZK RMK. III. 161/3 kötésén lévő fonat fotója és rekonstrukciós rajza, a másik három képen az EK Inc. 400 kötésén látható fonat rekonstrukciós rajza és az a két sérült levonat van, ami alapján a rajz készült

készültek. A szakmai háttér, a magas szinten dolgozó ötvösműhelyek rendelkezésre álltak. Valószínűleg az árak sem lehetett túl magas, legalábbis a kötécsoportokon megjelenő nagyszámú bélyegző erre utal.

Összegezve, a vizsgált, kettős peltalevéllal díszített könyvek listáján három 1500 előtt kiadott ősnyomatvány és egy 1500 után nyomtatott RMK²⁵ kötet szerepel, és mind a négy magyar reneszánsz kötésben. A magyar reneszánsz kötések nemcsak díszítésük, hanem kötéstechnikájuk alapján is jól elhatárolható kötécsoportot alkotnak. Megjelenésük eltér a gótikus kötésektől. Nagyon leegyszerűsítve, a gótikus kötések kis peremmel, egyenes vagy a külső oldalukon ívesre kialakított táblákkal készültek, az itáliai és magyar reneszánsz kötések tábláinak pereme megnyúlt, belső oldaluk peremét rézsútolták, ezáltal a könyvek sokkal filigránabb megjelenésűvé váltak.²⁶ Gerincük egyenes vagy alig gömbölyített. A korábban készült kötések az oromszegők lehetnek mind a gótikus, mind az itáliai reneszánsz kötések előforduló halszállás oromszegők, de a későbbiek szinte kizárólag az ún. kétszínű oromszegőket láthatjuk (21. kép). A magyar reneszánsz kötések nem folytatták az itáliai reneszánsz kötésekre jellemző zárasi módot, ami a háttáblára történt, nemcsak a hosszszegés mentén, hanem fejnél és lábnál is, ezenkívül a karmos csatok használatát sem nem vették át.²⁷ A magyar reneszánsz kötések jellemzően az előtáblára, a hosszszegés mentén két ponton záródnak, nürn-

bergi vagy karéjos csattípusal.²⁸ Ha kötést védő veretek is vannak, akkor azok szinte kizárólag préselt díszítésű deltoid alakú sarok- és rombuszalakú középveretek.

A kötések előzékeit általában egy merített papírból készült levélpár alkotja, amit áthajtottak az első íven, de az áthajtást nem ragasztották le (21. kép).

A legérdekesebb a kötetek egyedi módon készült fűzése, ami a magyar reneszánsz kötések túlnyomó többségén megjelenik. Ennek során a kötetek első és utolsó íveit fitzponttal²⁹ fűzték, míg a köztes íveket fitzpont nélkül (22. kép). Ez a vegyes fűzés más kötéstípusokon nem jelenik meg, úgy tűnik, mintha bélyegzőkészletől, könyvkötőtől függetlenül a magyar reneszánsz kötések fűzés módja egy töről fakadna. A fűzés típusnak megfelel a Temesvári-kötet kötése, az esztergomi misekönyvet újrafűzték, a két Pozsonyban őrzött kötet vizsgálatára még nem volt lehetőség.

A magyar reneszánsz kötések kéziratokat és nyomtatványokat egyaránt takartak. A kéziratok a helyi szükségleteknek megfelelően nagyrészt helyben készültek, köztük találunk olyan számunkra fontos nyelvemlékeket, mint az Apor-kódex és a Margit legenda. A nyomtatás elterjedése lehetővé tette a könyvek olcsóbb beszerzését, használatuk általánosabbá válását. Ezt igazolják a 15. század végén, a 16. század elején a sűrűn egymás után kinyomtatott misekönyvek³⁰, breviáriumok, amik már lehetővé tették a plé-

²⁵ RMK – Régi Magyar Könyv – A magyarországi könyvnyomtatás kezdetétől 1711-ig kiadott magyar vonatkozású nyomtatványokat tartalmazza.

Szabó Károly – Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár III. A magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, I–II.* Budapest, 1896–1898.

²⁶ Egyes magyar reneszánsz kötések, leginkább a korai, kialakuló kötések között még találhatunk olyan táblákat, amelyek szélei rézsútolás nélküliek.

²⁷ Ez alól csak a corvinák kötécsoportja kivétel és néhány a királyi udvarhoz közel álló kötés, ahol még négy ponton történő záródást figyelhetünk meg. Bővebben: Tóth 2019. 11–13.

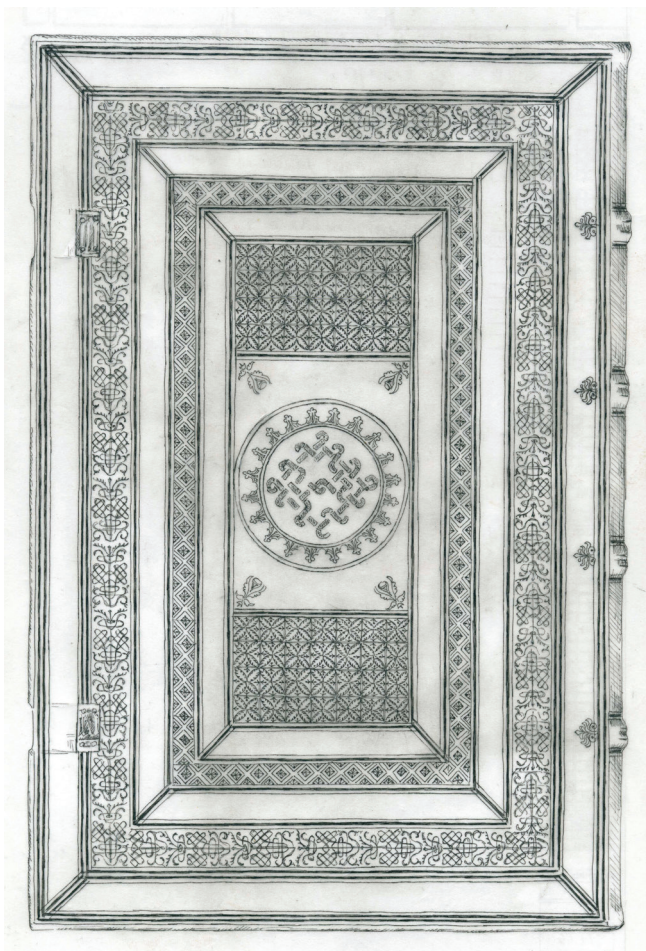
²⁸ Tóth Zsuzsanna: Könyvveretek használata Mátyás korában és a karmos csattípus jelenléte Magyarországon. *Architectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Ecclesiastical Architecture in Transylvania VI*, szerk. Szócs Péter Levente, Szatmárnémeti, 2020, Editura Muzeului Sătmărean, 309–313. https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/satu-mare/Arhitectura-religioasa-medievala-Transilvania_VI_2020.pdf (2025. 01. 18.).

²⁹ A fitzpont az a pont az ívhajtáson, ahol a fűzőcérna az egyik ívből a másikba lép, ha nincs, akkor a fűzőcérna végigfut az ívhajtásban és az oromszegőalapot megkerülve lép egyik ívből a másikba. Mindkét fűzési mód, a fitzponttal és fitzpont nélkül, általánosan elterjedt volt, de ötvözetük nem fordul elő. Ráadásul a magyar reneszánsz kötéseknel az első és utolsó ívben a fűzőcérna végig, vagy csak fűzéspontok között, többféle variációban duplázódhat. Ezek a variációk részben több készítőre, részben a módszer kiforratlanságára utalnak. Mivel ez a fűzés mód nem vagy alig ismert, restauráláskor gyakran áldozatul esik, mert sokszor egyik vagy másik módon állítják helyre a fűzést. Hogy ez ne történjen meg, fokozottan kellene erre ügyelni ennél a kötéstípusnál!

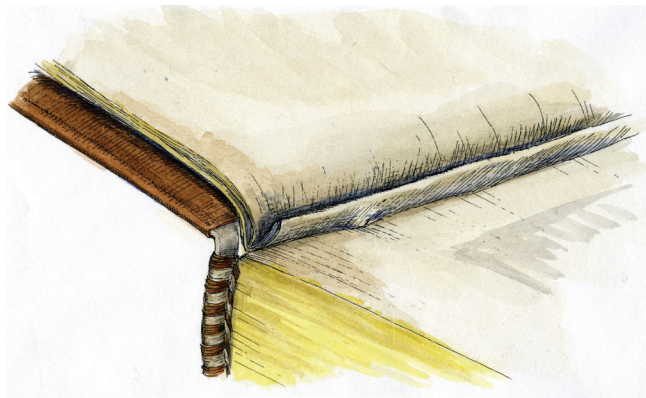
³⁰ Kelényi B. Ottó: Bakócz Tamás és egy budai polgár misekönyvüzletének bonyodalmai. *Magyar Könyvszemle*, Kisebb közlemények, 1942, 4. füzet, 431–435. https://www.epa.oszk.hu/00000/00021/00211/pdf/MKSZ_EPA00021_1942_66_04_410-436.pdf#page=22 (2025. 01. 18.).

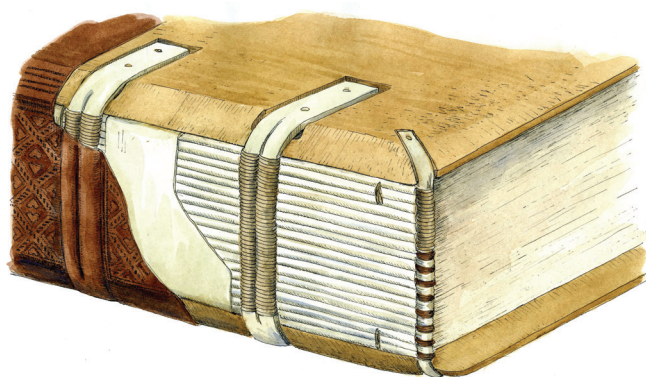
19. kép. A középmező levonata, a körgyűrűben futó motívumsor tekinthető stilizált kettős peltalevélnak, EK Inc. 400

20. kép. A kötet háttábláján, az egyik külső keretet kitöltő fonatmin-ta, aminek rajza eltér a Temesvári-kötetétől EK Inc. 400

21. kép. Az előzék áthajtása, ezenkívül megfigyelhető a kétszínű oromszegő és a rézsútolt, megnyúlt perem

22. kép. A vegyes fűzésnél a kötet gerincén, az elő és utolsó ívek élén megjelenő fitzpont

bániák számára is beszerzésüket.³¹ A könyvekre tehát az igény megvolt, és nemcsak szertartáskönyvekre, hanem az oktatásban használható tankönyvekre is, az igényeket talán csak a fizetőképes kereslet hiánya foghatta vissza.

A Hess nyomda megszűnése után a budai nyomda szerepét a könyvkereskedő-kiadók pótolták a külföldön nyomtatott könyvek Magyarországra hozatalával. Megszervezték, megrendelték és részben finanszírozták a könyvek nyomtatását a külföldi nyomdáknál, a szállítással és terjesztéssel járó teendőket. Egyes esetekben a kötetek fametszetes képeihez rendeltek dúcokat, melyek tulajdonukban maradtak, és azokat újra felhasználták több kiadványban is. Nemcsak megrendelők voltak, hanem egyúttal ügynökei is a kor hatalmasnak számító nagy könyvterjesztő vállalatainak, amelyek az európai könyvpiacot uralták. Ilyen volt pl. Ratdolt velencei, majd augsburgi üzeme vagy Kobergeré Nürnbergben.³²

³¹ Kelényi B. Ottó: Kaym Orbán budai könyvesháza. *Magyar Könyvszemle*, Kisebb közlemények 1943, 4. füzet, 429–430. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00215/pdf/MKSZ_EPA00021_1943_67_04_429-437.pdf (2025. 01. 18.).

³² Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története*. Budapest, 1959, Akadémia kiadó, 160–203, kül. 160.

A könyvkereskedők általában nem egy megbízó nevében tevékenykedtek, hanem több nyomdakörrel tartottak kapcsolatot. Legismertebb budai könyvkereskedők Theobald Feger, Johannes Paep, Urbanus Kaym, Stephanus Heckel. Ha a könyvek finanszírozásába is beszálltak kiadói jelvényeik megjelentek a kötetekben, feltüntetve, hogy budai könyvkereskedők³³, ha csak kereskedtek a kötetekkel, akkor nem.³⁴ Tovább bonyolítja a képet, hogy a kiadó-könyvkereskedők, megosztva a terheket, egy-egy könyv kiadásában együtt is működtek, sőt előfordult, hogy rokoni szálak is összefűzték őket.

A budai kiadó-könyvkereskedők nemcsak forgalmazták, hanem be is kötötték árujukat, ami összefonódásuk révén némi magyarázatot adhat a könyvkötéshez használt bélyegzők keveredésére, az esetleges kölcsönzésükre és vándorlásukra.

A könyveken a papírtáblák használata 1500 után az olcsóbbá váló könyvekkel kezdett terjedni. Kezdetben az ívek csomagolásához feltehetően a nyomdaközből érkező rontott vagy feleslegessé vált nyomtatványokat használhatták, de hamarosan megindult ezekkel a makulatúrákkal a kereskedés is, hiszen kézenfekvő volt belőlük összekasírozva előállítani a táblákat. A fatáblás kötésekhez nem használtak nyomdai selejtet, de készült papírtáblás magyar reneszánsz kötés is.³⁵ A Lányi-kódex kötészaladjából került elő egy olyan kötet, amelynek táblájából kifejtett nyomtatványtöredékek bizonyítják a makulatúrák felhasználását a kötéstáblák készítéséhez. Ezek a töredékek kapcsolódnak a budai könyvkereskedők által megrendelt és forgalmazott kiadványokhoz. Mindez alátámasztja, hogy a könyvkereskedők könyvkötéssel is a foglalkoztak.³⁶

Azt, hogy a kiadás, kereskedés, könyvkötés legjobb esetben is csak tisztos megélhetést biztosíthatott, bizonyítja, hogy a fennmaradt oklevelekben az ezzel foglalkozók fizetési hátralékáról, kilakoltatásáról³⁷, házuk elzá-

23. kép. Könyvkereskedő ábrázolása 1543-ból, Nürnbergből. Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg, Landauer I. = Amb. 279.2° Folio 31 verso

logosításáról esik szó.³⁸ Ezekből tudhatjuk, hogy közülük Orbán könyvkötőt várbéli tornyából kilakoltatták, egy következő oklevélből a szakma és névazonosság folytán következtethetünk arra, hogy ezért valószínű apósánál, a feltehetően a Vízivárosban³⁹ lévő négy varga házában folytatta tovább működését vagy műhelye már eleve ott volt. A vár alatt, a Vízivárosban, a vár és a várfalakon belüli lakosságot kiszolgáló műhelyek, gazdasági épületek, mészárszék, kikötő stb. voltak és itt található a vámraktárakat is.⁴⁰

Kézenfekvő, hogy könyvkötőműhelynek, raktárnak is ideális hely lehetett, és nem utolsósorban itt került elő a könyvkötő szerszám is. Szintén későbbi adatok szólnak arról, hogy a kötetlen könyvek vámtarifája alacsonyabb volt, mint a kötötté. Ezért a könyvek egy részét olcsóbb volt kötetlenül szállítani és nem utolsósorban az íveket a vásárló kívánsága szerint helyben bekötni, illetve kö-

ban. Ugyanarról, a fentebb említett személyről, Urbanus Kaym-ról, van szó. Lauf 2019b.

³⁸ Kelényi 1943.

³⁹ Fitz József (1959): *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története*. Budapest, Akadémia Kiadó, 193.

⁴⁰ Benda 2021.

³³ Például 1514-ben Velencében, a Liechtenstein nyomdában kiadtak egy pálos misekönyvet. A kolofonban olvasható, hogy csak az általános káptalannak van joga a renden belül liturgikus könyvet készíttetni, ő rendelheti el összeállítását, megszerkesztését, kinyomtatását. A forgalmazással pedig az egyik budai könyvkereskedőt, Stephanus Heckelt bízták meg. Lásd erről Lauf Judit: Magyar nyelvemlékszövegek egy pálos misekönyvben. *Magyar Könyvszemle*, 2019, 135. évf. 1. szám, 18–35. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00425/pdf/EPA00021_magyar_konyvszemle_2019_01_018-035.pdf (2025. 02. 14.).

³⁴ Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 32–43.

³⁵ Erasmus: *Institutio principis Christiani*... Basel, 1516, Iohannes Frobenius, MNMKK OSZK Ant. 7980.

³⁶ Lauf Judit: Budai reneszánsz kötéstáblából előkerült ősnymtatvány-töredékek: A Lányi-kódex kötészaladjája és a budai könyvkereskedők. *Magyar Könyvszemle*, 2019, 135. évf. 3. szám, 331–345.

³⁷ Végh András: *Buda város középkori helyrajza II*. Monumenta Historica Budapestiensia XVI. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008, 148.

Buda város tanácsa 1506-ban behívta Orbán könyvkötőt és feleségét ... néhai Gergely varga lányát ... miután nem állították helyre az általuk birtokolt tornyot ... a tanács a tornyot újból birtokba veszi." Végh 2008. 161. Egy másik közjegyzői oklevél kiállításának helye Urban Keym budai könyvtár patikája, másnéven librariája a Négy varga-ház-

tetlenül átadni.⁴¹ A nyomdákban a kinyomtatott ívek legtöbbször kötetlenül érkeztek a megrendelőkhez, szállításuk koruk konténerében, hordókban történt, mint azt egy 1535-ből, Nürnbergből származó ábrázolás is tanúsítja (23. kép).⁴²

Egy könyvkötőműhely nyomát azonban ásatási helyen nehéz beazonosítani. A könyvkötéshez nem kellett bármi jellegzetességgel bíró helyszín és csak nagyon kevés speciális szerszámra, szinte csak a bélyegzőkre volt szükség. A szerszámok többsége vagy fából készült, mint a fűzőállvány és a prések, vagy általánosan, több szakmában is használatos volt, mint a tű, az olló, a fűrész, a kalapács, a véső, a serfkés vagy a vonókés. A szerszámok kis méretük miatt könnyen mobilizálhatók voltak, ezért költözéskor, műhelyfelszámolásakor nyomuk sem maradt, leleteik leginkább csak a műhely pusztulása vagy a bélyegzők, veretek elkallódása után kerülhetnek elő.

A négy vizsgált kötet közül csak egy, az esztergomi misekönyv volt budai könyvkiadó kiadása, de forgalmazója bármelyiké lehetett. Számításba kell venni azt is, hogy nemcsak világi műhelyekben, hanem egyes kolostorokban is folyt könyvkötés, de csak kevés kötést, illetve bélyegzőt sikerült kolostori műhelyhez kötni vagy elhatárolni világi műhelyektől.

A Budai Vigadó környékén feltárt bélyegzőt egyelőre nem tudjuk pontosan sem műhelyhez, sem könyvkötőhöz vagy könyvkereskedőhöz kötni, de egyet tudhatunk róla, hogy 1509-ben Budán még biztos használatban volt, mert a Temesvári kötetet ekkor adták ki.

A kötetek felkutatását, felmérését, a felvételeket, valamint a levonatokat és a rajzokat az első, a kilencedik és a huszonharmadik kép kivételével a szerző készítette.

⁴¹ Egyes kötetekben megfigyelhető annak nyoma, hogy az íveket egy ideig kötetlenül használták. Sánta Sára – Tóth Zsuzsanna: Christoph von Scheurl, a német humanista diplomata könyvtárának kötetei az Országos Széchényi Könyvtárban. / Volumele bibliotecii diplomatului umanist german, Cristoph von Scheurl, păstrate la Biblioteca Națională Széchényi. *Isis – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek / Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania* 22, szerk. Kovács Petronella, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 46–54, / 190–193.

⁴² Könyvkereskedő ábrázolása 1543-ból, Nürnbergből, amint kötött könyveket pakol hordóba. *Hausbuch der Landauer 12 Brüder-Stiftung* I. Landauer I. = Amb. 279.2° Folio 31 verso. *Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg* https://online-service.nuernberg.de/viewer/image/225a2718-c1c1-43fd-9f4a-4911bfe95219/64/LO_0064/ (2025. 01. 21.).

IRODALOM

- BENDA Judit (2021): A kúszólevél nyomában. Budai ötvösműhelyek és egy 15. századi műhely leletei. In Cseh Fruzsina – Kis Viktória – Szulovszky János (szerk.): *A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések*. Budapest, ELKH BTK, 89–103.
- FITZ József (1959): *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- KELÉNYI B. Ottó (1942): Bakócz Tamás és egy budai polgár misekönyvüzletének bonyodalmai. *Magyar Könyvszemle*, Kisebb közlemények, 431–435. https://www.epa.oszk.hu/00000/00021/00211/pdf/MKSZ_EPA00021_1942_66_04_410-436.pdf#page=22 (2025. 01. 18.).
- KELÉNYI B. Ottó (1943): Kaym Orbán budai könyvesháza. *Magyar Könyvszemle*, Kisebb közlemények, 4. füzet, 429–430. https://epa.oszk.hu/00000/00021/00215/pdf/MKSZ_EPA00021_1943_67_04_429-437.pdf (2025. 01. 18.).
- KÓKAY György (1997): *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó.
- LAUF Judit (2019a): Magyar nyelvemlékszövegek egy pálos misekönyvben. *Magyar Könyvszemle*, 135. évf. 1. szám, 18–35.
- LAUF Judit (2019b): Budai reneszánsz kötetstáblából előkerült ősnymtatvány-töredékek: A Lányi-kódex kötéscsaládjá és a budai könyvkereskedők. *Magyar Könyvszemle*, 135. évf. 3. szám, 331–345.
- ROZSONDAI Marianne (2019): *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó. https://real.mtak.hu/103023/1/magyar_konyvkotes.pdf (2025. 01. 22.).
- SÁNTA Sára – TÓTH Zsuzsanna (2023): Christoph von Scheurl, a német humanista diplomata könyvtárának kötetei az Országos Széchényi Könyvtárban. / Volumele bibliotecii diplomatului umanist german, Cristoph von Scheurl, păstrate la Biblioteca Națională Széchényi. *Isis – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek / Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania* 22. Szerk. Kovács Petronella, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 46–54./ 190–193. https://epa.oszk.hu/00400/00402/00022/pdf/EPA00402_ISIS_22_046-054.pdf (2025. 01. 18.).
- SZ. KOROKNAY Éva (1973): *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Művészettörténeti Füzetek 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád (1896–98): *Régi magyar könyvtár III. A magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, I–II. Budapest.

- TÓTH Zsuzsanna (2019): Corvina-kötések az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében. / Legături de cărți tip corvina în colecția Bibliotecii Naționale Széchényi. *Isis – Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek / Revista Restauratorilor Maghiari din Transilvania* 19. Szerk. Kovács Petronella, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 7–18. / 125–130.
https://epa.oszk.hu/00400/00402/00018/pdf/EPA00402_ISIS_2019_007-018.pdf (2025. 01. 20.).
- TÓTH Zsuzsanna (2014): A Lányi-kódex kötécsoport vizsgálatának eredményei. *A Csíki Székely Múzeum évkönyve* X., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 213–245.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_SZEK_Evk_2014/?pg=214&layout=s (2025. 01. 18.).
- TÓTH Zsuzsanna (2020): Könyvveretek használata Mátyás korában és a karmos csattípus jelenléte Magyarországon. *Architectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania* VI. Szerk. Szöcs Péter Levente, Szatmárnémeti, Editura Muzeului Sătmărean. 305–324.
- VÉGH András (2008): *Buda város középkori helyrajza* II. Monumenta Historica Budapestiensia XVI. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_Mhb_16/?pg=0&layout=s (2025. 01. 18.).
- VILCSEK Andrea (2018): A corvin-kötések díszítésének általános jellemzői.
<https://corvina.hu/hu/a-corvinakrol/tortenet/konyvkotes/> (2025. 01. 18.).

Tóth Zsuzsanna

Fa- és bútorrestaurátor-művész

Könyv- és papírrestaurátor

Tel: +36-30-479-0686

E- mail: toth.zsuzsanna@oszk.hu